

יצירתו הנשית של דוד פוגל* נרית קורמן

בין געגועי הלילה
החרשיים, הרכים,
אבא אליך.

בצל זכרון נעורים
אחבא -
ואת לא תראיני.

אולם בנומך
אתרקם בלומך הבלולי, הצחור.

בדמות זבוב־רקמה
אעמד לי דומם
על גבעת שדך החור, החולם.
דומם אעמדה. -

דוד פוגל היה סופר ומשורר "נידח": יליד העיירה סטנוב בפודוליה שכתב ספרות עברית בווינה ולאחר מכן בצרפת, ללא שיוך לחבורה ספרותית מסוימת. פוגל תמיד "הצליח" להיות במקום הלא־נכון ובזמן הלא־נכון: במלחמת העולם הראשונה נאסר כנתין רוסי בשטחי אוסטריה, ובמלחמת העולם השנייה נשלח למאסר כנתין אוסטרי בשטחי צרפת, ולבסוף נתפס כיהודי באירופה המדממת, מעצר שממנו לא שב. כתביו ראו אור בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים: ספר השירים "לפני השער האפל" (1923), הנובלה "בבית המרפא" (1927), הרומן המונומנטלי "חיי נישואים" (1929-1930), והנובלה "נוכח הים" (1934). יש להזכיר גם כתבים נוספים שלא ראו אור בחייו ונמצאו בארכיונים לאורך השנים. הבולטים שבהם הם ספר השירים "לעבר הדממה" (1981) והרומן "רומן וינאי" (2012). פוגל היה דמות מוכרת לקוראי הספרות העברית בתקופתו ולמבקריה, אך לא לאורך זמן – רק שני עשורים אחר כך, בשנת 1954, כבר כינה אותו נתן זך "משורר שנשכח" ברשימה שהשיבה את פוגל לתודעה הספרותית. זך הציג היבטים חדשניים בשיריו של פוגל, כגון השימוש במקצב חופשי הנאמן לסיטואציה ולחווייה השירית והיכולת להביע את "הרגע החד־פעמי, החולף, השביר". כפי שנטען במחקר, הסגולות שייחס זך לפוגל הלמו להפליא את דרישותיו־שלו מהספרות, וזך במידה רבה גייס את פוגל למאבקו בפואטיקה האלתרמנית. למרות חשיבות טענותיו של זך אי אפשר לדבר על השפעתו וחדשנותו של פוגל רק במונחים צורניים, וליצירתו נלווה גם היבט פוליטי – מגדרי ולאומי – שיש לתת עליו את הדעת. זך מזכיר כלאחר יד שתי נקודות חשובות הנוגעות לממד הפוליטי, שזכו לדיונים ביקורתיים מקיפים במחקר המאוחר יותר: אופיים "הנשי" של שיריו והיותו יוצר "אירופי". במאמר זה אבקש לבחון את הקשר בין שני היבטים מסקרנים אלו – המגדר והלאומיות – ולהשוות בין ייצוגיהם ביצירות השירה ובפרוזה.

המיניות בפרוזה של פוגל הייתה לא פחות מרדיקלית – מיניות סדיסטית מזוכיסטית בין יהודי חלש לגויה חזקה ברומן "חיי נישואים", ומיניות קרנבלית של חילופי זוגות, שלישיות וגילוי עריות בנובלה "נוכח הים". לעומתם, שירתו הנוגה והאפלה של פוגל העמידה שירי אהבה רכים, עם ארוטיות מרומזת. למרות השוני הסגנוני הניכר, הרובד המטריד והאליים, שנוכח בצורה מפורשת בפרוזה, מתקיים באופן סמוי ומעודן בשירה, כמו למשל בשיר הבא:

* גרסה אקדמית ומורחבת של מאמר זה ראתה אור בכתב העת "תיאוריה וביקורת", יולי 2016.

השיר מאפשר שתי קריאות שונות, ומקיים היסוס מתמיד ביניהן: של שיר אהבה עדין שבמרכזו סיטואציה נעימה של חיזור תמים, ושל שיר המתאר רגע מטריד, פולשני ואליים. השאלה שנותרת בלתי מוכרעת היא אם המגע בין המחזר לנערה התרחש בפועל או לא, וחוסר ההכרעה מתקיים בשל מתח בין התוכן ללשון: בין מה שהשיר "אומר" ובין האפקט של אותה אמירה. בתוכן השיר הדובר אינו נוגע בנערה כלל, ורק מתאר לעצמו מה יעשה. אך הלשון השירית מעלה על הדעת מגע פולשני בטור "אעמד לי דומם/ על גבעת שדך החור, החולם", או בשימוש במילה "בתולי". הנערה עצמה אינה זוכה לקול בשיר, והיא פסיבית וישנה – כך שהדובר יכול להיות מאהב המתבונן באהובתו הישנה, אך יכול להיות גם מציצן הפועל פעולה בלתי־מורשית ואלימה של פלישה לתחומים אסורים. מכאן גם הדימוי של הדובר לזבוב – בעל חיים קטן וזניח־לכאורה, אך חסר גבולות וטורד מנוחה עד מאוד.

המיניות הסמויה והפערים בין תוכן השיר ללשון ולא־ימאזים שהיא מעלה אופייניים לשירתו של פוגל. מתחים דומים מתגלים גם בפרוזה, אם כי בניסוחים ישירים הרבה יותר. בנובלה "נוכח הים" מתרחשת מיניות לא פחות מקרנבלית בעיירת נופש בין איטליה לצרפת. גיבורי הנובלה הם גינא ואדולף בארט, זוג בורגני, כנראה יהודי, שמגיע לנפוש מפריז. גינא היפה מעוררת תשומת לב בעיירה, ובעיקר את תשומת לבו של צ'יצ'י, פועל איטלקי החי בעיירה דרך קבע, המחזר אחריה בעיקשות רבה. חיזוריו של צ'יצ'י משעשעים את גינא, אך היא מקפידה לוודא שהמרחק ביניהם יישמר, עד לערב אחד שבו היא מניחה לו להתקרב אליה יותר ויותר, עד כדי איבוד שליטה:

בלי דעת צנחה על השיפוע של אפיק הנחל. וצ'יצ'י נמצא משתטח לרגליה ולוחש בנשימה רותחת מילים סתומות־פשר. לא, גינא לא הבינה כלום. רק חשה, שגופה יוקד כנגוע קדחת קשה. ונשיקותיו הצורבות, הנושכות, של צ'יצ'י, על ידה, על זרועותיה המעורטלות, על צווארה, על פניה. בנשיקות אלו היה משהו של דריסת חיה איומה, של רצח. לו אמרה למחות, לא היתה מסוגלת, ולו אמר להמיתה, לא היתה מוחה. שוב לא היתה לה כל שליטה על עצמה. הרגישה עמומות, שמשוהו נעשה בגופה, משהו איום וגורם תענוג ממית כאחד, – אך כל זה כבחלום סיוטים, כגזירה שאין לשנותה ואין להתקומם כנגדה.

דמותה של גינא שרויה במצב תודעתי של התמסרות מוחלטת, עד כדי אובדן שליטה וחוסר ידיעה של הנעשה בגופה, המעוררים בה דווקא התענגות חזקה – "גופה יוקד כנגוע קדחת קשה" – של "משהו איום וגורם תענוג ממית כאחד". הריגוש החריף מתעורר בשל השניות בין גועל למשיכה, רתיעה להסכמה, סבל להנאה. לאחר אותו מקרה גינא אינה חוזרת לעצמה, והיא חווה משבר נפשי, נפרדת מבארט, ועוזבת פתאום את עיירת הנופש. היא רואה את האלימות שבסיטואציה, אך באופן מפתיע אינה מאשימה את צ'יצ'י בהתנהגות אלימה ודורסנית כלפיה, אלא מצדיקה אותה: "וכי מדוע היה עליו להחמיץ את ההזדמנות?! הן הוא אהב אותה! לא, אין אשם כאן זולתה!" מחשבה זו ממחישה את יחסי הכוח המגדריים שמפנימה גינא, שהם נתון מובן מאליה בנובלה: לאישה ישנו חופש מיני לכאורה, אך בפועל עליה לשמור על גופה, ואם אינה עושה זאת עליה לשלם מחיר. הגברים פטורים מאותו קונפליקט, ומהם מצופה לנסות לממש את יצריהם, גם אם על חשבון הזולת. גינא מפנימה ציפיות חברתיות סותרות הממצבות אותה בפוזיציה בלתי אפשרית. דווקא פוזיציה זו מעוררת בה תחושת התענגות חריפה, כהתענגות מזוכיסטית על האסור: "משהו איום וגורם תענוג ממית כאחד". בעצם ההתענגות שלה מהסיטואציה האלימה ומעמדת הנחיתות שלה כאישה מול צ'יצ'י, הגבר החזק, גינא פורצת את יחסי הכוח המגדריים ומהפכת אותם.

במיניות המפורשת בין גינא לצי'יצ'י בנובלה "נוכח הים" יש דמיון מסוים למיניות הסמויה והמתעתעת בשיר שנידון לעיל: הגבר נדמה כנחות ו"חלש" אך הוא בעל פוטנציאל פוגעני, והאישה היא דימוי נשגב, מושא להתבוננות. ההתענגות המפורשת של גינא על החטא האסור מאירה רובד פוטנציאלי נוסף בשיר – שהמבט המציצני־מטריד של הדובר גם יכול לעורר עונג בנמענת, והוא בה בעת רצוי ולא רצוי. הדינמיות של יחסי הכוח בין הגברי לנשי מתגלה בשיר נוסף:

כי יגש הליל אל חלונך –
צאי אליו צרמה.

רך יזל וישחיר
סביב פניך השוקט
ויגע קצות שדיך.

אתו אעמד אבד־דרךך
וחרש נתאו:
באי אל אפלנו.

ותסענה שתי עיניך
לפנינו
לאיר לי ולרעי. –

בשיר זה קווי דמיון רבים לשיר הקודם, ושוב קשה להכריע אם מדובר בחיזור עדין או במיניות מטרידה ואלימה, בשל הפוזיציה המציצנית של הדובר ובשל הפערים בין תוכן השיר ובין לשונו. השיר חוזר על השקט – "יופיך השוקט" ו"חרש נתאו" – כשהשקט יכול להעיד על שלוה אך גם על טקסיות מאיימת. הדובר מזמין את הנערה לצאת אליו, אך אולי גם מצווה עליה ומביים אותה כרצונו. הנערה נדרשת לצאת עירומה למען הנאתם של הדובר ושל "רעו", הלילה, שעובר האנשה והופך לדמות גברית נוספת. בכך מתהווים יחסים משולשים, המוכרים מיצירות הפרוזה של פוגל: ב"נוכח הים" וב"חיי נישואים" הגיבורים המרכזיים הם בני זוג המקיימים מערכות יחסים עם דמויות נוספות, ובמרכז הרומן הגנוז "רומן וינאי" עומדת פרשת היחסים של הגיבור עם אם ובתה. בעוד שבפרוזה הדמות השלישית היא דמות ממשית, בשירה קשה לאתר אותה משום שהיא מגולמת על ידי ישויות מופשטות העוברות האנשה, לרוב הערב או הלילה.

תאורתן של שתי הדמויות הגבריות נראית כפיתוי מסוכן, המשדל את הנערה להיענות לתשוקותיהן המיניות ולהעמיד את גופה כמושא התבוננות להנאתן. גם כאן מתרחש היפוך המטשטש את יחסי הכוח בין המגדרים. ברגע שהנערה הופכת את עצמה לאובייקט ולמושא התבוננות, היא גם מגיעה לעמדת כוח ושולטת בגברים המרותקים לגופה, המתגלים בסופו של השיר כחסרי ישע: "ותסענה שתי עיניך לפנינו/ לאיר לי ולרעי. –" המגע המיני בשיר הוא "נשי" באופיו, "רך" ו"נוזל", בצורה אופיינית לשיירו של פוגל. בחירתו ב"נשי" על פני ה"גברי" מגיעה לשיאה בשירים שבהם ישנה דמות דוברת נשית, כמו בשיר הבא:

על חןך יצועי
מזהיר דומם עירם גוי
כלהבת לבנה.

לִיל שְׁעָרֵי
כָּאֲשֶׁר אֶפֶל יוֹרֵד
אֶל רִקְמַת הַמֶּרְבֵּד.

בוֹאָה, דוֹדִי!
יָפִי הַצְנוּעַ לוֹהֵט נֶצַח
אֶל תְּכֵלֶת עֵינֶיךָ.
בוֹאָה – –

אֲדָם כְּתֵלֵי יַעֲמִיק.

עָרֵב בּוֹדֵד
קָרֵב אֶל יְצוּעֵי
וּפּוֹרֵשׁ שְׁמָלָה שְׁחוּרָה
עָלֵי.

שְׁנֵי זָרְמֵי רִגְלֵי
הַבְּהִירִים
לֹא אֶרְאֶה עוֹד.

אֲנִי בּוֹכָה כְּאֶפֶלָה – –

השיר נפתח בבתוליות הרכה של הנערה ומסתיים בבכי הנוגה, כשהמסגרת הפוגלית העדינה מפריעה לקליטתו של הטור המיני הרדיקלי ביותר שכמו מסתתר במרכז השיר: "אדם כְּתֵלֵי יַעֲמִיק". שני הקטבים – של הרכות הנוגה ושל המיניות הסוערת – ממחישים את הכפילות בדמות הנערה. בתמונת הפתיחה היא נמצאת במרחב ביתי, אינטימי וכתולי, ונוכחות הצבע הלבן בולטת כשגופה בוער "כלהבת לבנה" על רקע היצוע החיזור. כבר בתוך הבתוליות חבויים אלמנטים של התעוררות מינית, כשעירומה הדומם הוא "מזהיר" ומדומה ל"להבת" בוערת. כפל הפנים חוזר בצירוף הכמעט אוקסימורוני "יָפִי הַצְנוּעַ לוֹהֵט נֶצַח", הקושר בין "צניעות" ל"להט" מיני. המגע המיני בין הנערה לאהובה מתקיים בלשון של השיר כש"יפיייה" לוהט אל "עיניו", והמעבר מהצבע הלבן לאדום בטור "אדם כְּתֵלֵי יַעֲמִיק" מרמז על איבוד בתולין. הלשון מאפשרת לנערה לפרוץ את המרחב הביתי ה"נשי" והמגביל שהיא שרויה בו – למשל כששערה מדומה ל"אשד", השייך למרחב החיצוני, או כשהיא פועלת למימוש תשוקותיה וקוראת לאהוב: "בוֹאָה, דוֹדִי!". בפועל הנערה אינה יוצאת אל אהובה ונותרת פסיבית, ובכל זאת היא מצליחה לכוון בתוך המרחב המגביל

סובייקטיביות נשית מינית. החגיגה הגופנית באה אל סופה עם הגעתו של הערב, המכסה אותה בשמלה – ביגוד נשי מובהק – ובכך מחזיר אותה לעמדה מסורתית ופסיבית ומעורר בה ניכור עצמי (בתחושת הניתוק מרגליה) ובכי. למרות מנגנוני הדיכוי המגדרי, ואולי דווקא בזכותם, מתקיימת בשיר מיניות נשית בשלה, ויטאלית ומסעירה.

המיניות ביצירותיו של פוגל היא תמיד אתר של כפילות, שיש בו היסוס בין עמדת נחיתות לעמדת כוח, והדמות הנשית (ובכלל זה גורדווייל, הגבר ה"נשי" מהרומן "חיי נישואים") נמצאת בעמדת נחיתות אך משתמשת דווקא בעמדת נחיתות זו כמקור לעונג מיני ולהשגת כוח, ובכך מערערת על יחסי הכוח המגדריים המסורתיים. שאלה שיש להעלות היא כיצד פרדיגמה זו משתלבת עם הפרדיגמות המגדריות בתקופתו של פוגל בהקשרן הלאומי? עם עליית האנטישמיות במפנה המאה העשרים התחזק הדימוי של הגבר היהודי כ"נשי", ומכאן חלש ונחות. כפי שנכתב במחקר, ובפרט במחקריהם של דניאל בויארין ומיכאל גלזמן, המהפכה הציונית והספרות העברית התמודדו בתקופה המדוברת עם הדימוי השלילי של היהודי באירופה דרך הניסיון ליצור דימוי הפוך של "יהודי חדש" גברי, שרירי וחזק. יחסו האמביוולנטי של פוגל למגדר הולם את בחירתו בזהות שכוונתה "אירופית", אך בלי לוותר על היהדות ואף לא על השייכות הלאומית. פוגל הזכיר ביומניו לא פעם את רצונו להיות "בן תרבות" אירופי, והביע הסתייגויות מפורשות מהמפעל הציוני ההתיישבותי בארץ ישראל, ובכל זאת הרגיש שייכות ללאומיות המתהווה. יחסו האמביוולנטי לציונות ניכר בקטע היומן הבא, מסוף שנת 1913:

פרינציפיון. אנשים-פרינציפים. וזה מביאני לידי רעב ומחסור. אחד ממכרי ושהיה תלמידי, מתבטא, למשל, כך: זה נגד הפרינציפיון שלי מה שאתה רוצה לחיות דווקא בווינה: עליך לנסוע בלי עיכוב ארצה ישראל; כאן אין לך מה לעשות ולבקש, לפי הפרינציפיון שלי, ולפיכך איני תומך בך ואיני משתדל למצוא לך איזה מישען... חה חה, לנסוע ארצה ישראל לעבוד את האדמה – לא לפי כוחותי הגופניים ורצוני [...]. פקיד לישכת המודיעין לענייני ארץ-ישראל הוא איש בעל פרינציפים. מוטב! לא אכפת לי כלום! אלא שבזמן האחרון איכפת לי. הפרינציפיון אומר: להגדיל את הישוב ולהרבות את הפועלים העבריים בארץ-ישראל – ומשנמצא בחור המתעתד לנסוע לארץ-ישראל, אלא שאין לו כסף, הרי כל הרווחים שהיו מוכנים לי בלישכה נתונים מעכשיו לו, – ואני? כלום אני נוסע ארצה ישראל? – פרינציפיון!! [...] נו, והרעב התחיל עוד אתמול. פרוטה אין.

פוגל מגחיק את הפרויקט הציוני ולועג לו – בראש ובראשונה דרך החזרה המגחיקה על עצם המילה "פרינציפיון" – ועם זאת מניח שעל הוועד הציוני לממן אותו וכותב

"הרווחים שהיו מוכנים לי בלישכה". מהקטע עולה שפוגל הרגיש שייכות ממילאית לציונות, שהחיים בווינה אינם פוגעים בה, ובכך הוא מציע אופציה מורכבת של עשייה לאומית עברית באירופה.

הביטוי הספרותי הישיר ביותר ליחסו האמביוולנטי של פוגל למצב היהודי בתחילת המאה העשרים נוכח ברומן "חיי נישואים", והפעם כמקור מפורש להתענגות מינית. הרומן מתרחש בווינה של תחילת המאה, וגיבורו, רודולף גורדווייל, מממש סטראוטיפים אנטישמיים על דמותו של הגבר היהודי החלש והנשי: גופו "צנום וקטן [...] כעשוי רק עצבים ומוח לכד", ידי "נשיות", ויחסו לזונה ברחוב נדמה לו "לא-גברי, חולני, נערי". אשתו, הברונית תיארה פון-טקו, מתעללת בו להנאתה ומתוארת באופן גברי וגרוטסקי: היא ארית גדולה ו"צהובה", "ברונהילדה אמיתית", ולתווי פניה מתאים "שפם עבה". גורדווייל סובל מהתעללויותיה, אך בד בבד מפיך מהיחסים עונג מזוכיסטי: כשהוא מדמיין את בגידותיה הוא חש "ביחד עם המכאוב הנורא, העצום לבלי הכיל, אף מין עונג משונה, לא ישוער..."; הוא נושק לגב ידה: "היד המכה" – פלחו הרהור והוא חש עונג לא-יתואר"; וכשתיארה מאלצת אותו לשמוע על מעשיה עם אחד ממאהביה הוא מקשיב בעל כורחו, "ואף על פי כן, מבלי שהגיע הדבר בצלילות להכרתו, נסך בו הסיפור אף נטף של עונג עוקץ ומוזר, אותו עונג מהופך, האצור ביסורים". מטרותיה הסדיסטיות של תיארה מושגות כשגורדווייל חש ב"מכאוב נורא", אך מרוקנות ממשמעות כשהוא מתענג על מה שאמור לגרום לו לסבל. הפילוסוף ז'יל דלו במאמרו על המזוכיזם, שהופיע כמבוא עיוני לספרו של זאכר-מזוך "ונוס בפרווה", טוען שהמזוכיזם הוא יישום "טוב מדי" של החוק החושף אותו כאבסורדי וחותר תחתיו. בהתאמה לדבריו, גורדווייל מיישם "טוב מדי" את דימוי היהודי הנשי והחלש, והופך אותו למקור להנאה.

המזוכיזם של גורדווייל מתגלה כמשיכה לנצרות, בשיחה המתקיימת בחג המולד דווקא, כשתיארה נאלצת להישאר בביתה עם בעלה ומפאת שעמומה הרב חוקרת אותו על התנסותו המינית הראשונה. כמענה הוא מספר על נעוריו:

[הנוצרים] הללו גירו אותי מאוד בזרותם. כשגדלתי יותר, הייתי מסתובב בימי החגים הנוצריים בקירבת בית-הכניסה, נפעם, ממתין למה. [...] אז ידעתי כבר על דבר האינקביזיציה, על מסעי הצלב, על רדיפות היהודים וגזרת השמד, והייתי מפחד תמיד, שמא יחטפוני לפתע ויכניסוני פנימה ויכפוני לעשות דבר-מה נורא. אף-על-פי-כן נשארתי בקירבת בית-הכניסה. אפשר לומר, שבעומק נפשי גם השתוקקתי לכך שהדבר יתרחש [...] באותו זמן אירע לא אחת, שהתנפלו עלי נערים נוצריים [...] כשחזרתי אחר-כך הביתה מוכה ורצוף, הייתי מרגיש איזה סיפוק, מין הנאה והשתקטות העצבים.

גורדווייל מתאר משיכה לאחר הלא-נודע המעורר פחד ותאוה, למרות, וככל הנראה בגלל, ידיעותיו על דבר רדיפות היהודים, ומרגיש סיפוק ופורקן רק כאשר הוא מוכה פיזית. בהמשך הוא מספר על יחסיו עם משרתת נוצרייה שפיתתה אותו להיענות ל"פקודותיה". גורדווייל הצעיר אינו מנסה להידמות לנערים הנוצרים ולהשיב מלחמה, כלומר להפוך ל"יהודי חדש" גברי, אלא דווקא מחפש את עמדת הנחיתות ומפיך ממנה עונג. כשגורדווייל מתענג בדיוק על הדבר שאמור היה לגרום לו סבל הוא חותר תחת יחסי הכוח ושומט את הקרקע תחתם, בדיוק כפי שמתרחש ביחסיו עם תיארה אשתו. העמדה המזוכיסטית של גורדווייל, "הגבר הנשי", המפיך עונג מעמדת הנחיתות שלו, מאירה את השירים המקיימים היסוס בין עדינות להטרדה, ובין סבל להנאה.

הציונות והספרות העברית השתמשו לא פעם בדימויים מגדריים לתיאור דמותו האידיאלית של "היהודי החדש" הגברי והחזק, שבמידה רבה היו כרוכים בהפנמת דימויים אנטישמיים על הגבר היהודי הגלותי הרכרוכי והנשי. לעומת משוררים מרכזיים בעת ההיא שהעלו על נס את הגוף הגברי המקיים קשר ארוטי עם הארץ המדומה לאישה, כדוגמת אברהם שלונסקי ואורי צבי גרינברג, יצירתו של פוגל הציבה דימויים נשיים וייצוגים ויטאליים של מיניות נשית. בעוד שמשוררים אחרים קיבלו את הניגוד הבינארי בין נשי וחלש לגברי וחזק, וראו בגבריות כלי הכרחי לקיום ולביסוס של הלאומיות העברית, פוגל מציע מודל נשי שמפרק מבפנים את יחסי הכוח דרך ההתענגות על עמדת הנחיתות והצגת נשיות מינית וויטאלית, ובדומה – מציע כתיבה בעברית התורמת לשדה הלאומי ומפתחת אותו, ללא אידאולוגיה התיישבותית טריטוריאלית. בחירותיו המורכבות והאמביוולנטיות של פוגל מצליחות לאתגר הן את הדימוי האנטישמי על הגבר היהודי והן את הניסיון הציוני להפוך את היהודי לגברי בשל הפנמתו של אותו דימוי, ומערערות על ההפרדות הבינאריות בין האירופי לציוני ובין הנשי לגברי.